

ARBEJDER- LITTERATUR, PROLETARISKE LIVSFORLØB OG MUNDTLIG FORTÆLLING

Et essay

Af Kirsten Folke Harrits

Arbejderhistories redaktion har taget et for tidsskriftet nyt og i tværfaglighedens navn forbilledligt initiativ: Nr. 1 2021 bragte under et særligt “Minitema: Arbejderlitteratur” et indlæg af den svenske professor Magnus Nilsson (“Den nya vågen av svensk arbetarlitteratur”) og den danske ph.d., postdoc Nicklas Freisleben Lund (“Samtidslitteratur, arbejderlitteratur?”). Desuden et essay af arbejderforfatteren Dennis Gade Kofod (“Værkbruden”).

Det er ikke tilfældigt, at det ene indlæg er svensk, og at der i samme nummer er en anmeldelse af en bog om svensk arbejderlitteraturhistorie, *Arbetarlitteraturens återkomst* (2020), af litteraturkritiker Rasmus Landström, for i dag kommer den genoplivede debat om arbejderlitteratur fra Sverige. I Sverige findes der mange skrivende arbejdere og Föreningen Arbetarskrivare (1990) med tidsskriftet *Klass*, der er udkommet siden 2015. I foreningen virker skrivende arbejdere, arbejderforfattere og akademikere sammen. Det sker samtidig med, at arbejderkulturen lever med mang-

foldige udtryk knyttet til bl.a. Arbetarnas Kulturhistoriska Sällskap; til enkelte fagforeninger som IF Metal i Stockholm med nu pensionerede Kjersti Bosdotter som kulturansvarlig; og til lokalsamfund som Smedjebacken, med årligt genkommende Ahlbäckdage, der omfatter konferencer, hvor både historie, musik, teater og udstillinger med arbejderkunstnere indgår.

I Danmark udkommer kun få bøger af skrivende arbejdere, og de bliver kun sjældent anmeldt som arbejderlitteratur eller omtalt i tidsskrifter.¹ Arbejderkunst fik på Arbejdermuseet i København et udviklet hjemsted ikke mindst i museumsinspektør, forsknings- og formidlingschef Hanne Abildgaards tid (1998-2013), og den har sammen med musik, sang og litteratur fortsat til huse på Langsøhus, 3F's kursuscenter for valgte tillidsfolk. Meget mere er der næppe at sige om den sag.

Springbrættet for redaktionen var, så vidt man kan se, Martin Andersen Nexøs 150-års jubilæum, der i 2019 medførte et temanummer af *Arbejderhistorie* med forskellige litteraturhistorikers syn på Nexøs forfatterskab.² Martin Andersen Nexøs forfatterskab blev ikke bragt i relation til arbejderlitteraturens historie i øvrigt, og hans erindringer fik i en af artiklerne i stedet trukket en borgerlig biografitolkning ned over sig. Derfor har det også på dén baggrund mening i at forsøge at genoplive en debat i Danmark om arbejderlitteratur og om, på hvilken måde den kan eller ikke kan fremkalde sin egen forbindelse til klassens og bevægelsens historie.

Vi står i dag kulturpolitisk set på en måde som i 1970'erne. Trods mange forskelle er det fælles, at formidlingen af arbejderlitteraturens historie igen er blevet afbrudt, både i den akademiske verden, i den litterære offentlighed, i det danske uddannelsessystem, i dansk faglig og politisk arbejderoffentlighed og i oplysnings- og uddannelsesorganisationer. Tilsvarende stilles der fra flere sider uden for arbejderklassen selv det spørgsmål, om den overhovedet stadig findes, og dermed er spørgsmålet om arbejderlitteraturen ikke aktuelt.

I den sammenhæng er mit ærinde at fremhæve arbejderlitteraturens samhörighed med arbejderklassens historie, liv, arbejde og kultur, og her gælder arbejdererindringsens gennemgående betydning i dens mange skikkelser: Fra de ofte gentagne episodiske beretninger til den udfoldede livshistoriske mundtlige fortælling set også som forform til den proletariske autobiografi. Den genre rummer glidende overgange mellem, hvad der hører under den autoriserede faglitterære kategori (biografi, historieskrivning, fakticitet) og den skønlitterære (roman, novelle, digte, fiktitivitet). Endvidere vil der blive peget på en række forskningsmæssige problemer, der opstår af den samfundsmæssige og videnskabelige arbejdsdeling.

I den følgende fremstilling sondres der mellem fire tilgange til arbejderlitteraturen som en af de proletariske udtryksformer. Først den rent akademiske,

Arbejderforfatteren Martin Andersen Nexø (1869-1954) skrev mange romaner, hvor han satte fokus på arbejderklassens usle levevilkår. Han skrev også sine erindringer i to bind. (Foto: 1922)

litterært æstetiske tilgang (I); dernæst den *socialhistorisk kritiske, tværvidenskabelige* tilgang (II). Begge disse forskningsmåder praktiseres i institutioner, mens den tredje tilgang som et indsamlende *feltarbejde* rækker ud over disse (III). Den fjerde tilgang opstår, hvor arbejdere og bogligt uddannede virker sammen om at udvikle et *kulturværksted* for arbejderes mangfoldige kulturelle udfoldelse (IV). Endelig åbnes der for et *kulturpolitisk* perspektiv (V). Det ledende og gennemgående synspunkt er, at arbejdererindringen er den dør, der åbner for sagens sammensathed og for kollektive arbejdsformer.

Essayets orden er udtryk for en også personlig læreproces, gennemløbet i

bestemte kollektive projekter, der blev mulige på grund af en given tids udvikling på universitetet, i fagbevægelsen og arbejderbevægelsen, og fra 1982 i et vedvarende samarbejde med Ditte Scharnberg – heraf det genkommende *vi*.

I

Som de nævnte artikler viser, repræsenterer arbejderlitteraturforskerne Magnus Nilsson og Nicklas Freisleben Lund en kritisk position inden for den litterært æstetiske tradition med et ønske om at overskride den. Magnus Nilsson beretter om den omfattende svenske arbejderlitteratur i dag, dens forening og forskningen både nationalt og internationalt ikke mindst inden for et ti-årigt nordisk netværk. Freisleben har med dansk arbejderlitteratur i dag som udgangspunkt mindre stof at arbejde med, når det gælder bestemmelser af, hvad der inden for de universitære rammer kan opfattes som arbejderlitteratur. Begge slutter artiklerne med ønsker om nye eller forstærkede forskningsområder.

Magnus Nilsson opsummerer begrænsningerne i den svenske forsknings tilgang til arbejderlitteraturen, og de kan ikke betragtes som snævert nationale. Han konstaterer, at den nye vej i svensk arbejderlitteratur er forankret “i ett primärt litterärt sammanhang” og med et temmelig ensidigt fokus på “så kallat estetiskt högstående litteratur i den litterära offentligheten, medan populärlitteratur, brukslitteratur, amatörlitteratur etc. negligerats”. Der er ved at ske brud på den tradition, men vejen, påpeger han, er endnu bredere. Han nævner dog ikke, at den begyndende forskningsinteresse for “texter som inte är entydigt skönlitterära utan också kan förstås som biografiska eller etnografiska” skal forstærkes. Derimod ønsker han “ökad uppmärksamhet åt den arbetarlitteratur som publicerats och diskuterats inom arbetarrörelsen – inte minst i fackförbundspressen – under andra halvan av 1900-talet, samt åt arbetarskildringar i TV och film”. Til sidst gør han den iagttagelse, at der forekommer at være et nærmest totalt fravær af sociologisk perspektiv på, hvorfor arbejderlitteraturen just får et opsving i Sverige på dette tidspunkt. Nilsson fremhæver de politiske forskelle mellem nu og i 1930'erne og 1970'erne, men forbigår de socioøkonomiske forandringer som mulige forklaringer. Han ser også, at et internationalt perspektiv mangler i forskningen på den svenske nye arbejderlitteratur. Der skal komparative analyser til, for de er vigtige redskaber ikke kun for forståelsen af den samtidige svenske arbejderlitteratur, men også for arbejderlitteraturen som et historisk og globalt fænomen.³

Freisleben sætter sig den forskningsopgave at udforske “den generelle antagelse om den danske arbejderlitteraturs forsvinden eller uddøen efter 1980”, en antagelse, han har fra en anden litterat, Christian Jørgensen, der citeres

for i 1985 at have skrevet, at arbejderlitteraturen “var gjort tavs”.⁴ Ligeledes vil han finde ud af, hvad der sker, når man læser noget “som” arbejderlitteratur. “Konceptualiseringen”, “formforandringer og udviklingslinjer” er det afgørende, der skal undersøges og diskuteres. Hertil er at sige, at historien mere end begreber kan afdække de realiteter, som arbejderforfattere og skrivende arbejdere lever under, forholder sig til og skriver ud fra og om. Litteraturforskere må derfor også have historien som genstand for analyse og forskning for på den baggrund at kunne sige noget om formforandringer og udviklingslinjer.

Begge tager udgangspunkt i den nutidige arbejderlitteratur og søger derfra tilbage. Men hvad nu, hvis fortidens arbejderlitteratur kan give nutidens arbejderlitteratur dens forudgående kapitler, især knyttet til autobiografien? Nilsson omtaler som nævnt en begyndende forskning inden for de ikke-skønlitterære genrer, herunder den selvbiografiske. Freisleben strejfer “den mere eller mindre selvbiografiske udviklingsroman”.⁵ Således får selvbiografien ikke status som en genre for sig. Men hvad nu, hvis den hører hjemme i arbejderlitteraturen, endda som en genre, arbejdere selv har udformet og dét som en hovedgenre i deres historie. Og hvad, om de erfaringer, der formes i autobiografien, også ligger som en dyb kilde under og til de såkaldt skønlitterære former?⁶

Skal arbejderlitteraturforskningen kunne overskride sine akademiske rammer, sådan som især Magnus Nilsson efterlyser, må litteraturforskerne genopdage de tværfaglige, historiske og internationale traditioner, som blev udviklet i 1970’erne, ikke mindst i forbindelse med arbejderautobiografien. Således kan forskningsområder vise sig at finde en fremtid i en af fortidens afbrudte, kritiske traditioner og dér få svar på nutidige spørgsmål ved som kriterium at have dem, der udtrykker sig: skrivende arbejdere og arbejderforfattere.

Et tilbageblik: I 1970’erne mødtes i Danmark nogle få litterater, der efteruddannede sig i arbejderhistorie, med arbejderhistorikere og en enkelt folke-mindeforsker om det samme forskningsemne, nemlig arbejderindringer. Det samlende forum var Selskab til Forskning i Arbejderbevægelsens Historie (SFAH) og Arbejderbevægelsens Bibliotek og Arkiv. For historikerne var arbejdererindringer en kilde, der uanset formen kunne opfylde ønsket om at bryde organisationshistorien og historierne om de fremtrædende politikere med en mere hverdagsfunderet historieformidling, der også kunne tjene til at gøre historien mere læservenlig og udbredt. Ud fra et tværfagligt synspunkt argumenterede jeg, en litterat, for, at arbejdererindringen kan betragtes som både indhold og form og være en kilde til arbejderklassens social- og socialisationshistorie, for klassen selv en socialhistorisk erkendelsesform, for andre

også en særlig kilde til viden om arbejderklassens kulturformer. På det tidspunkt blev der holdt nordiske, tværfaglige konferencer, i 1977 mellem historikere og etnologer, hvor den sociale og socialisationshistoriske tilgang til genren blev diskuteret og vandt interesse blandt de nordiske etnologer. Men danske arbejderhistorikere var som helhed ikke interesseret i at overskride faggrænserne.⁷ Her som i efterfølgende oplæg og artikler foregik diskussionerne uden for det litterære kredsløb. Pædagogisk tilrettelagte udgivelser til gymnasiet og de håndværksmæssigt faglige uddannelser affødte fra gymnasiets side hverken diskussioner eller efteruddannelsesinitiativer. Anderledes med det, der dengang hed De erhvervsfaglige Grunduddannelser (efg), hvor jeg afholdt kortere og længerevarende efteruddannelseskurser for undervisere.⁸ Fra den periode ligger der en del forsøg på forskning og formidling, som nok er værd at genopdage og genoptage.

II

Hvis man ikke stiller sociale spørgsmål, kan man ikke få sociale svar. Om litteraturen kan læses og forstås i sine reale sammenhænge, afhænger ikke alene af forfatteren, men også af læseren. "Ingen Digter kan gi sin Læser mere, end denne kan ta imod," som Martin Andersen Nexø skriver i sidste bind af sine erindringer.⁹

Hvor skal man som litterat finde sin rejsekost efter de første skridt ud af akademisk indelukthed? I 1970'erne fandt der på universiteterne en social differentieret udvidelse af undervisning og forskning sted, så man som løst ansat sammen med studerende kunne kaste sig ud i studier i områder, man ikke på forhånd kendte til. Således opstod der fag som kvindelitteratur, børnelitteratur og arbejderlitteratur – forskningsforsøg som selvorganiseret undervisning. Forholdene er så langt fra sådan i dag, desto vigtigere at minde om det, der dengang blev udviklet og for arbejderlitteraturens vedkommende igen forsvandt.

På samme tid blev der dannet en organisation for samarbejde mellem arbejdere og akademikere. I Aarhus Samarbejdet mellem arbejdere og akademikere (SAA, 1972), i København Aktionsgruppen Arbejdere Akademikere (AAA), og i Aarhus var vi nogle, der stillede det spørgsmål, om vi som litterater kunne bidrage til det samarbejde. Tidligt i 1970'erne kom der flere studerende fra arbejderhjem end før, og nogle af dem medbragte kendskab til noget af den litteratur (herunder AOF's Bogkreds), som ingen havde lært noget om. På den baggrund tog vi i en gruppe initiativ til et fag om arbejderlitteratur på Institut for Nordisk Sprog og Litteratur i Aarhus. Perspektivet var fra begyndelsen ikke litteraturen for dens egen skyld, men for dens

sammenhæng med arbejderklassen, dens oplysnings- og kulturorganisationer.

Konsekvensen heraf blev, som den fortsat i dag må blive, nemlig research og registrering uden for universitetet. For før man kan anlægge et historisk syn, må man kende stoffet: arbejderlitteraturens historie fra klassens tilblivelse og organiserings første tid i 1870'erne og frem til ens egen tid. Et indsamlingsarbejde begyndte med rejser rundt i landet til skrivende arbejdere og arbejderforfattere, unge som gamle, skrivende i 1970'erne og skrivende i 1930'erne; til fagforbund, hvor især de ufaglærtes SiD (nuværende 3F) med John Mølgaard som oplysningskonsulent fik varig betydning gennem de efterfølgende mange projektår fra 1982. Han sørgede straks for, at vi skulle møde arbejdere, tillidsfolk i uddannelse på Langsøhus, SiD's tillidsmands- og kursuscenter, som det hed dengang. Som repræsentant for gruppen holdt jeg oplæg om arbejdersange på en af Skolens kulturaftener. Det blev et møde med arbejdere, der kendte sange, jeg ikke kendte, og dermed blev det, som alt senere, et gensidigt oplysende kulturmøde. Her hørte vi også om arbejderforfatteren Carl Scharnbergs tilknytning til Skolen, hans digte, sange og udgivelser af *Uofficielle Synspunkter* og lærte ham senere at kende. Vi opsøgte arbejderforlag, oplysningsforbund, arbejderhøjskoler og tillidsmandsskoler, samt først og sidst Arbejderbevægelsens Bibliotek og Arkiv. Her fik vi af forskningsbibliotekar Gerd Callesen forevist hele arkivet, fx dets skuffer med fagforeningsarkiverne, som vi ikke vidste fandtes. Her åbnede de ansatte ved at fortælle om de mange bevægelser inden for arbejderbevægelsen hele arbejderhistoriens kompleksitet for os og for et samarbejde, som fortsat varer ved.

Vi kom ikke ind til Nationalmuseets etnologiske afdelings samling af Industri-, håndværker- og arbejdererindringer. Den består af 2067 skriftlige erindringer fra både arbejdere, selvstændige og funktionærer, indsamlet gennem spørgeskema først i 1950'erne. Den indsamlingsansvarlige betragtede samlingen som nærmest privat ejendom. Det ændrede sig senere, hvor samlingen blev kopieret og videregivet til forskellige arbejderhistoriske institutioner. Kun meget få erindringer var udgivet. Mange år senere fik vi i projektet *Arbejdererindringer i Aarhus* imidlertid også nytte af samlingen og en udgivet bog om børster.¹⁰ Tilsvarende indsamling foregik i alle de nordiske lande. Der er, så vidt jeg ved, endnu ingen danske historikere, der har sat sig for at analysere denne indsamling sammenholdt med fx de henved 300 erindringer, som i journaliseret arkivform foreligger på bånd og i ordrette udskrifter fra *Arbejdererindringer i Aarhus* (1982-2005). Ej heller har vi hørt om et tilsvarende samarbejde i vore dage mellem en statslig institution og fagbevægelsen om at få arbejdere til at dokumentere industrialismens afviklingshistorie i vores del af verden.

Således blev alle genopdagede samlinger og udgivelser tilbage til 1870'erne fundet frem i bøger, tidsskrifter, årsberetninger, forlagskataloger, aviser og registreret på kartotekskort. I 1920'erne og 1930'erne var der en kulturpolitisk arbejderoffentlighed, som holdt fortiden i live – åndedrættet tilbage til 1870'erne skulle ikke trækkes så dybt.

Men det skal drages hver gang, man vil vide noget om, hvad arbejderlitteratur er. For i dens *er* skal forskeren kunne indlejre dens *var*. Her begyndte for os litteraturstuderende de tværfaglige historiske og teoretiske studier, styret af litteraturens indhold og dens baggrund: Arbejderklassens sociale historie fra land til by og i byen; den faglige historie fra uorganiseret til organiseret; bevægelsens politisk differentierede historie fra socialdemokraterne og syndikalisterne, anarkisterne til kommunisterne og sammen med det oplysningsarbejdets historie og organisationer, hvor litteraturen har haft en betydningsfuld plads i form af digte og sange, romaner, erindringer, alt både nationalt og internationalt. Desuden fulgte teoretiske studier i produktionsformer, i politisk forskellige retninger inden for arbejderbevægelsen og de divergerende kulturopfattelser alt sammen forbundet med litterære tekstanalyser.

Når indsamlingsarbejdet økonomisk kunne lade sig gøre med rejser, køb af bøger, kopieringer mm., skyldtes det, at gruppen søgte og fik midler fra Arbejdernes Landsbank i Aarhus, der generøst dækkede alle udgifterne.

Det er på de første skridt på vejen ud over de akademiske rammer, at man kan opdage, at der for alle arbejderlitteraturens genrer er en levende forbindelse mellem litteraturen og det levende og levede liv. Der, hvor man møder bøgerne, møder man i mange tilfælde også deres forfattere, udgivere eller nogen, der har kendt dem i en bestemt kulturpolitisk sammenhæng. Digte, sange og sangbøger opstår under arbejderklassens faglige og politiske kampe, i sammenhænge med hverdagslivet blandt landarbejdere, andre ufaglærte og faglærte som snedkere, murere, smede, i de politiske foreninger for socialdemokrater, anarkister, syndikalister og kommunister og ved fejring af organisationernes historie sammen med mennesker på vej mod et bedre liv. Oplysningsforbundene var en vigtig kilde, fordi litteraturen har haft en betydningsfuld plads i deres arbejde og udgivelser.¹¹ Arbejderlitteraturen og dens forfattere viser selv dens forankring i den virkelige historie, når man først får øje for det.

Historien viser også, at arbejderautobiografien bliver dominerende, da arbejderorganisationerne er udviklet og kampen om ottetimers dagen blev vundet i 1919. De større genrer kræver selvsagt dengang som nu mere tid, og derfor var ottetimers dagens indførelse også en kulturpolitisk sejr. I dag må man desværre føje et *midlertidig* til. Det afspejler sig også i den nye svenske arbejderlitteraturs overvægt af korte, især lyriske genrer, hvad Magnus Nilsson

gør opmærksom på. Med det nuværende tidspres i arbejdslivet behøver man ikke undre sig over det.

Første udgivelse af anonyme, skrivende arbejdere fandt sted inden for arbejderoplysningens egne uddannelser. Oluf Bertolt (maler, højskolelærer og senere arkivar på Arbejderbevægelsens Bibliotek og Arkiv) skrev et indlæg i *Social-Demokraten* 1924: "En Arbejders Livshistorie efterlyses". Allerede her er det internationale perspektiv nærværende, for Oluf Bertolt omtaler udførligt som sin inspiration udgivelser af tyske arbejdererindringer ved Paul Göhre. Bertolt ønsker et sidestykke til "de Kulturdokumenter, som disse Arbejders Selvschildringer er". Og han opfordrer de gamle arbejdere, som han skildrer så indlevet, til at "nedskrive deres Livshistorie, bredt og fyldigt med alle Enkeltheder – Smaatingene har ofte størst Betydning – uden Kunst og uden Besmykning, kun saaledes, som den staar for deres Hukommelse, der jo hos gamle Mennesker ofte er forunderlig klar". Formålet er kulturpolitisk tredelt: Det skal ikke kun være for at vise *de andre*, hvordan en arbejders liv i en given periode har været, og måske "bringe nogle til at se med andre Øjne på Arbejderklassens Kaar og Kamp. Ikke heller blot for Historiens Skyld, for at give Fremtidens Historikere et Dokument til Oplysning om dansk Kultur og danske Samfundsforhold i sidste Halvdel af det 19. Aarhundrede. Men lige saa meget for vor egen Skyld, for Arbejderbevægelsens Skyld". Af svar på hans avisindlæg kender vi kun *Tre danske Arbejders Livserindringer*, bidrag fra en landarbejder, byarbejder og sømand, som han i 1925 udgav på Martins Forlag.¹²

Den autobiografiske genre åbner for nødvendighed af tværfaglige og internationale studier, som det allerede fremgår af ovennævnte udgivelse. Det kan yderligere bekræftes af Arvid Rundbergs udgivelser af en russisk (1977), en svensk (1978), en tysk (1979) og en engelsk (1980) arbejders erindringer. En læremester i studierne af genren finder man i Wolfgang Emmerich, jf. hans *Proletarische Lebensläufe. Autobiografische Dokumente zur Entstehung der zweiten Kultur in Deutschland*.¹³ Emmerich er uddannet inden for litteraturvidenskab, historie, filosofi og empirisk kulturvidenskab, og med sit værk ville han bidrage til, at arbejderklassen i Tyskland kunne blive genforenet med sin egen historie. Baggrunden var, at han først i 1970'erne gjorde den iagttagelse, at der stadig manglede historisk svar på det sociale spørgsmål, som Heinz Th. Risse havde stillet i 1962: *Gibt es noch ein Proletariat?* Ti år efter tog Emmerich det op og søgte svaret, ikke hos andre akademikere, men hos dem, det drejer sig om, hos arbejderne. Han erfarede, at de "vidste relativt lidt om deres egne kampes historie, om deres succes og nederlag, om kultur og livsmåde, bevidsthed og politiske organiseringer blandt fortidens forgangne generationer af arbejdere". Tilsvarende erkendelse kunne man i Danmark gøre i 1970'erne og nu igen i 2020'erne.

Det afgørende ved Emmerichs forskning er, at han ser tabet af arbejderhistorie fra arbejderens perspektiv. Med tabet "var store dele af arbejderklassen berøvet deres sociale og politiske identitet, forankret i en stor historisk tradition".¹⁴ Det er det tab, han med sit værk vil bidrage til at ophæve ved at muliggøre en gentilegnelse af historien i den form, som netop de autobiografiske dokumenter kan bidrage med og til, fordi de under ét er socialhistorie og bevidsthedshistorie.

Af Emmerich kan man lære, at vil man have med arbejderlitteratur at gøre, må man søge indsigt i arbejderklassens sociale, faglige, politiske og litterære historie for at kunne befri forskningen fra synspunkter og metoder, der er udviklet inden for borgerlig forskning. Hertil er arbejderautobiografernes historie det nærmeste, man som forsker inden for de akademiske rammer kan komme de realiteter, som videnskabelig parcellering ellers adskiller.

Hvem kender fra første færd noget til arbejderes hverdagsliv, forhold i produktionen og i fritiden, deres grunde til faglig, politisk og kulturel organisering, kampe og ofre, deres kultur og selvforståelse? I modsætning til spørgsmålet giver svaret sig selv. Og her er vi ved autobiografiernes afgørende betydning: Det er netop i det medium, skrivende arbejdere og arbejderforfattere gennem historien har videregivet deres erfaringer. Samlede man alle arbejdererindringer gennem historien, ville man se, at de ufaglærtes historie fælder sig ind i de faglærtes, landarbejdernes i byarbejdernes, kvindernes i mændenes, børnenes og de unges i de voksnes, emigranternes i de fastboendes, kommunisternes i socialdemokraternes, de uorganiseredes i de organiseredes.

Arbejderautobiografien er den genre, hvor man også som litterat kommer nærmest på den virkelighed, som arbejderforfatteren og den skrivende arbejder kommer fra, og hvor erfaringen har til huse. I den form skildrer arbejdere, hvordan de lever deres liv i boligkvarterer og på arbejdspladser, i foreninger, i krig og fred, i og uden for arbejderpartier – steder, hvor de ofte virker som fortællere, nogle som agitatorer, andre som tillidsmænd eller formænd og forkvinder for deres faglige og politiske organisationer. Sammen danner de det komplekse og modsætningsfulde erfaringens net, som kunne udgøre arbejderklassens kollektive hukommelse.

Disse tværfaglige studier er nødvendige, fordi litteraturen både er et bidrag til og resultat af arbejderhistorien – forstået på den måde, at arbejderens centrale placering i samfundet direkte over for kapitalen medfører, at studier af deres erfaringsverden må omfatte de nævnte forskningsområder og endnu flere, herunder ikke mindst de social- og naturvidenskabelige områder med henblik på arbejdsmiljøets sociale og kemiske forhold. Arbejderens erfaringsverden giver stof til et helt universitet. Og fordi genren rummer en sådan ud-

strakt kollektiv historie, indebærer den også et kultursyn. Ikke uden grund er undertitlen på Emmerichs antologi "Autobiografische Dokumente zur Entstehung der Zweiten Kultur in Deutschland".

I det klasse- og arbejdsdelte samfund har arbejdere ved at skrive sendt et bud hen over kløften fra deres del af samfundet til den del, der står for forskning og formidling, hvor de skrivende arbejdere og arbejderforfattere normalt ikke har adgang. Og det er netop dér, Wolfgang Emmerich tager fat. Han har set og viser, at man som forsker har en formidlingsopgave. Hvis man ikke griber den, bidrager man til bruddets opretholdelse.

Hvad skal der til for at følge de spor, som her er lagt ud? Man må for det første kende stoffet og derefter indrette sine metoder efter forbindelsen mellem arbejderes levede liv og det litterære medium: det *talte* sprog, som de skriftlige former bærer præg af. Den episodiske struktur med mange hverdagslige udtryk, anekdoter (af græsk: anékdoton, det uudgivne), øgenavne, eder og forbandelser, er ikke kun æstetiske virkemidler, men peger tilbage på det levede sociale liv, og således må også ironi, humor og fantasi tolkes. Her er tale om erfaringshistorie i en litterær formning, en egen form for *realisme*, ikke som den fiktionseffekt, der illuderer realitet, men fortolkende forankret i ubetvivlelige realiteter.

Emmerichs tværfaglige og dermed også litterære tilgang medfører et kritisk opgør med den borgerlige biografi eller memoire sammenholdt med den særlige proletariske udformning af autobiografien. I den litterære og i den akademiske offentlighed hersker den borgerlige biografi med dertil indrettede tolkningsmønstre. Individet er i centrum, gerne som en officiel, betydningsfuld og kendt person, der adskiller sig fra andre på grund af noget særligt. Ofte er værket udformet med sans for det intime, psykologiserende eller religiøse og har dannelsesromanen som skabelon.

Hvad nu, når det handler om såkaldt ganske "almindelige" arbejderes autobiografier? Der er tre muligheder: Læseren opdager, at her betyder det sociale og kollektive noget i modsætning til den borgerlige biografis psykologiserende og individualiserende interesse. Der kræves altså andre analytiske tilgange og metoder. Eller litterater kan forsøge at trykke den borgerlige dannelsesmodel ned over arbejderautobiografien med konsekvenser, der senere skal gives eksempel på. Man kan som nævnt også springe genren over og dermed overse arbejderklassens særegne form for kultur- og identitetshistorie. Det kan også have virkninger for skrivende arbejderes og arbejderforfatteres selvforståelse i dag, når de ikke kan se den tradition, de også hører sammen med.¹⁵ I 1925 så Oluf Bertolt samme perspektiv.

Et eksempel på, hvordan en arbejder ser på sin egen beretning, er smeden og maskinarbejderen Henry Mogensen (1913-1997), der i 1982 fortalte sine

erindringer til *Arbejdererindringer i Aarhus*, hvorefter vi redigerede dem. I et samarbejde med Henry og Husets Forlag udkom: *Et er sikkert – alt forandres*. Her gengives hans eget forord til bogen:

“Dette er skildringen af min tilværelse, som den har formet sig fra den første erindring og til nu, hvor jeg er fyldt 70 – og som jeg har opfattet den.

Hvis nogle vil sige, at det er vel ikke noget særligt, så har de ret. Min årgang, årgangene før og efter har levet under fælles grundbetingelser, og selv om enkeltheder og detaljer varierer, gælder fællesnævneren: Vi blev arbejdere i tusindvis. Vi blev ikke ’agtværdige’ selvstændige.

Skildringen er ikke præget af beskedenhed. Den strutter af selvhævdelse og andet ufint. Ja, begribeligvis. Jeg ser Husene, Skibene, Vejene, Maskinerne, Bankerne, Skolerne, Fabrikkerne. Vi og andre årgange har lavet det alt sammen med vores hænder og vores forstand.

Men det er bare ikke vores. Det ejes af andre: en fåtallig, luddoven, snyltende og komplet overflødig overklasse, som er utilfreds og kalder os, som har lavet det til dem, begærlige og ubeskedne.

Hvorfor er det os, som skal pådømmes beskedenhed som livsholdning? Dælen bankeme nej!”¹⁶

Her ytrer en enkelt arbejder sig om sit livsløb, men ikke som isoleret enestående individ, derimod som led i en arbejdets verden, og han ytrer sig på kollektivets vegne. Det personlige *jeg* er bærer af et samfundsmæssigt *vi*, og fordi subjektivitet og samfundsmæssighed er forbundne i arbejderes livsløb, afsløres dikotomien mellem individ og samfund som en ideologisk konstruktion. Kritisk forskning som Emmerichs opsøger de traditioner, der modvirker denne konstruktion, og har om arbejderes egne livsskildringer et begreb, der indfanger, at jegets position i sproget beror på en position i samfundet. For at understrege, at autobiografien i og med livsløbet får en bestemt form, ikke kun som artefakt, men også som sociofakt, har jeg samstemt med Emmerich foreslået termen *den proletariske sociobiografi*.¹⁷

Af Henry Mogensens forord fremgår også, at selvfølelse og selvbevidsthed ikke er udtryk for den enkeltes selvhævdelse og udskillelse fra kollektivet. Tværtimod er det en modstandsform *i* og *for* kollektivet, en protest imod privatejendommen som det samfundsmæssige forhold, der medfører, at de, der med deres hænder og forstand har bygget kulturværdierne, skrives ud af historien. Man kan se og for sit indre øre høre, at her tales der op imod et samfundsmæssigt hegemoni, der ikke alene skiller arbejderne fra deres værker, men også påbyder dem at tie og samtykke. Det er den samfundsmæssige klasse- og arbejdsdeling, der gør sin virkning gældende ind i arbejderklassen,

Henry Mogensen, pensioneret smed, fortæller sine erindringer til projektet Arbejdererindringer fra Jern og Metal som del af Arbejdererindringer i Aarhus. Kirsten Folke Harrits (th,) og Ditte Scharnberg. Fotograf Lasse Nielsen. Undervejs. 15 fortællinger om fællesskab. S. 253.

og den taler Henry på arbejdersgenerationers vegne kritisk op imod. Hans blik er historisk, og hans tankegang er sociologisk fantasi: Det færdige billede, resultaterne af arbejdet, nedbrydes og betragtes under tilblivelsens perspektiv. Således kommer de samfundsmæssige magtforhold for en dag, men sammen med forestillingen om, at det kunne være anderledes. Det er en lignende stemme, der lyder i Bertolt Brecht digt "En læsende arbejders spørgsmål": "Hvem byggede Theben med de syv porte? I bøgerne står kongers navne. Har kongerne slæbt klippeblokkene sammen?"

Som nævnt er det en udbredt konvention, at individ og samfund står over for hinanden som dikotome størrelser. Socialisationshistorien viser det modsatte: at de betinger hinanden. Den viser også, at den samfundsmæssige arbejdsdeling mellem håndens og åndens arbejde ikke er slet og ret dikotom. Arbejdere ved af erfaring, at der er knyttet mange former for intellektuelt arbejde til det at være håndens arbejder, ikke blot i selve arbejdsprocesserne, men også til placeringen i samfundet, med krav om indsigt og stillingtagen i faglige, politiske og kulturelle forhold.

Henry Mogensens forord var aldrig blevet til, hvis han ikke havde haft muligheden for at skrive det i forbindelse med redigeringen af hans livshistoriske fortælling til *Arbejdererindring i Aarhus*. Læser man hele erindringen, kan man se, hvordan et intellektuelt og reflekterende arbejde forbindes med et sansekongret, socialhistorisk, politisk, psykologisk og pædagogisk erfaringsniveau. Så kompleks kan den form for arbejderlitteratur være.¹⁸

Vel er autobiografien skrevet af et enkelt individ, men socialhistorisk set

Henry Mogensens erindringer. Om-slag og illustratør Thomas Kruse.

er der i proletariske livsløb tale om en sammenhæng mellem produktionsmåde, livsmåde og bevidsthed, og dét i en bestemt episk form, der er funderet i den livshistoriske kronologi således, at socialhistorien får en *socialisationshistorisk* struktur. Og på grund af sociobiografiens to tider: fortalt tid og fortælle tid (dengang og nu) ligger refleksionen som en mulighed og dermed livshistorien overleveret under læreprocessens synsvinkel. Det betyder ikke, at alle arbejdere reflekterer lige meget – hos nogle har refleksionen overvægt, hos andre det sanseligt konkrete. Uanset den skrivendes klasseforståelse viser beretningen samfundets veje ind i arbejderen og arbejderens veje ind i samfundet gennem hjem, skole, arbejdsplads, foreninger, familie og kammerater. Samfundsforholdene, ofte spændingsfyldte og konfliktskabende, indlejres i mennesker samtidig med, at de lever under disse forhold, tilpasser sig og er med til at opretholde dem eller udvikler en kritisk modsocialisation for dermed at bidrage til at ændre dem.

Erindringsformen giver den skrivende mulighed for at fortolke disse forholds individuelle nedslag som netop samfundsbestemte og kollektive.

Under den store histories perspektiv kan man gennem alle udgivelser af proletariske livsløb følge proletariatets opståen som en læreproces: Udviklingen fra ensidigt at være i offerposition til solidaritet og sammenhold, modstand og dannelse af faglige og politiske organisationer. Målet er den kollektive selvbefrielse fra udbytning og undertrykkelse. Og heri funderes *den anden kultur*.

Men det sker ikke én gang for alle. Kapitalen ændrer hele tiden karakter og omfang, og hver gang én bliver førstegenerations lønarbejder, skal han eller hun gennem den proces, som klassen har været igennem i løbet af mere end hundrede år. På den måde opstår igen og igen usamtidighed mellem den enkelte og bevægelsen. Også derfor er det vigtigt for klassen at kende sin egen historie med dens kampe, sejre og nederlag og den endnu ikke indløste vision om selvbefrielse.

I den proces er sociobiografien både et produkt af udviklingen og en kulturhistorisk kilde. Men den side af historien kan kun komme frem og blive arbejderklassen til gavn, hvis forskere ikke ligger under for et syn på arbejderklassen som et kun modstandsløst offer. Vigtigt er derimod at se, at arbejdere også ytrer sig som handlende og ofte oprørske og forandrende subjekter i hverdagslivets arbejde, i strejker og demonstrationer, oprør og revolutioner, gennem dannelse og opretholdelse og forandring af faglige og politiske organisationer. Det gælder også de skrivende, der netop som skrivende i høj grad er handlende subjekter.¹⁹ Denne forståelse udviklede tyske og franske sociologer i 1970'erne og 1980'erne gennem dannelse af et kritisk forskningsmiljø, der med Daniel Bertaux som initiativtager omfattede biografien i dens sociale,

historiske, psykologiske, og pædagogiske dimensioner. Denne kritiske tradition forbinder sig med analyse af både skriftlige og mundtlige overleveringer af arbejderes livsløb.²⁰

Når det er *socialisations*begrebet, der er dækkende, og ikke *dannelses*begrebet, skyldes det, at dannelsesbegrebet ikke har det samfundsmæssige arbejde som grundlag for persondannelsen, men i sine udvandede former ofte opererer med en dikotomi mellem individ og samfund. Den skrivende arbejder er som alle andre arbejdere fra begyndelsen indfældet i kollektive forhold: mundtlighed og lønarbejde. "Biografi er helt konkret samfundsmæssighed og subjektivitet i ét." Således formulerer sociologen Peter Alheit det, og han føjer til, at den indsigt ikke behøver nogen kompliceret teori, for den er hverdags-erfaring for arbejdere.²¹ Denne dobbelthed er netop til stede i begrebet *socio-biografi*. Dannelse arbejder nok med brud og konflikter, men ikke som steder, hvor samfundsforandrende sociale behov kan blive erkendt og formuleret. Dannelse drejer sig om tilpasning til normer og har ikke en positiv forestilling om kritik, modstand og oprør. Dannelsens mål er gennem tilpasning at opnå harmoni, der gerne må indbefatte individuel social opstigning. Proletariatet bliver ikke kun opdraget, det opdrager også sig selv.

Et eksempel: Arbejderen og syndikalisten Christian Christensen (1882-1960) beskriver i sine erindringer *En rabarberdreng vokser op*, hvordan moderen står for den modsocialisation, der forhindrer, at familien ender på fattiggården på grund af faderens svigt som forsørger. Hun vil ikke blot være lidende offer, hun vil kæmpe imod forholdene og tage familiens skæbne i egne hænder. Hun påtager sig det ildtænderarbejde, der er til at få, og det er hjemmearbejde, og det hjælper Christian til med som femårig, for at de kan få brød, fedt og lidt salt på bordet. Det er forbundet med dén sociale læreproces at tage vare på sig selv og andre, ikke at flygte fra problemerne, men at bære og ændre dem. Den modsocialisation støttes af en enkelt lærer i skolen og af en gruppe kvinder i kvarteret. I denne socialisationslinje udvikles andre normer for menneskelige relationer. Her drejer det sig om følsomhed over for andres og egne behov, om at vise ømhed og forståelse, tage vare på dem, der lider, og holde sammen imod dem, der forårsager lidelsen. Her lærer Christian Christensen nok samfundsintegration, men i modstand:

"I ham er de elementer blevet indlært, som giver den undertrykte mulighed for at identificere sig med sin egen historie og forbinde lidelsen med handling og selvrespekt. I modstanden mod undertrykkelsen får elendigheden en forandringsmulighed, den elendige en fremtid, der er værd at kæmpe for og identificere sig med."²²

Står man uden sociale og historiske forkundskaber, og følger man den litterære institutions æstetiske tilgang, da hæfter man sig ved elementer, der hører til i den borgerlige litteraturs åndelige, religiøse og psykologiske fortolkningsmodeller, og på den måde gør man arbejdererindringen til en borgerlig dannelsesroman og ikke en socialisationshistorie.

I den tolkningsproces eller rettere i den interpolering, hvor forskeren trækker borgerlige biografiske tolkningsmønstre ned over stoffet, redigeres de sociale forholds betydning ud af livshistorien, og deraf følger en manglende respekt for, at erindringen er erfaringshistorie og udtryk for den skrivendes selv- og samfundshistorie i et livshistorisk, lærende perspektiv. Et eksemplarisk udtryk for en sådan udlægning er Henrik Ydes artikel om Martin Andersen Nexøs erindringer: "Erindringer. I orkanens øje". Straks fra begyndelsen lægges en ikke-proletarisk linje:

"I det 20. århundrede, hvor de forskellige teoretikere havde afskrevet erindringsgenren som død og umulig, tillod Nexø sig – som Augustin, som Goethe, som H.C. Andersen – at skildre sin opvækst og ungdom som en dannelsesproces formet af skæbnen (eller ligefrem Skæbnen) frem imod et mål: tilblivelsen af en åndsarbejder, i dette tilfælde en digter i samfølelse med naturen og menneskeheden."²³

At en eller anden kunne indlæse en sådan dannelseshistorie, har Nexø næsten taget højde for:

"Nogen uovervindelig Trang til at blive Forfatter var der ikke nedlagt i mig, og elsket mit Arbejdsbord har jeg i og for sig aldrig. Reglen har snarere været, at det bød mig imod. Naar jeg alligevel har tilbragt adskillige Timer dér, var det fordi jeg hade noget på Hjærte og bedst kunne faa andre Mennesker i Tale paa den Maade."²⁴

Nexø ser ikke det at blive digter som en social "opstigning fra håndværker til forfatter, fra håndens til åndens arbejde,"²⁵ derimod som en vanskelig overgang fra "håndens til åndens" verden, hvor højskolen havde afgørende betydning. Det er Nexø taknemlig over, men ikke ukritisk: "Kun Undervisningen var vitamintløs, som Konserves er det –: den lukkede af fremefter, saa sin Opgave i at lægge de Unge fast paa det Overleverede."²⁶ Men det er ikke lykken. Han ville hellere have en spade i hånden end en pen, hellere arbejde i haven end sidde ved skrivebordet, men fordi han ikke havde den fysiske styrke til at blive arbejder, blev det gennem digtningen, han kunne få kontakt med mennesker. Han forstår sig selv som hverdagens digter: "Alt hvad der sker, rummer Stof

til Digtning, der kræves blot at man kommer i levende Forhold til det.”²⁷ Og derfor er *Klods Hans* i hans optik et forbillede. En digter, der er noget værd, er ikke “et Enkeltindivid, en Tilfældighed, der overraskende som et Stjærneskud gik hen over Godtfolks Himmel ... jo mere han er værd som Digter, des flere – og des mere – har Andel i ham.”²⁸ Det svarer til, at Ivar Lo-Johansson forstår Martin Andersen Nexøs erindringer som et “samfundsmenneskes selvbiografi”. Men Nexø har jo på forhånd undskyldt den borgerlige litterat: “Ingen Digter kan gi sin Læser mere, end denne kan ta imod.”²⁹

Der foregår en kulturkamp, selv om der tilsyneladende ikke er en kamp. Efter Sovjetunionens sammenbrud og Berlinmurens fald er tiden for borgerlige litterater inde til at ville befri forfatterskabet fra Martin Andersen Nexøs forbundethed med det kommunistiske parti og virke i socialistiske sammenhænge. Hertil tjener at lægge vægten på den grundtvigianske, kristelige side af hans opvækst og betragte hans kommunistiske tilknytning som et fritsvævende “ideologisk” anliggende. Set ud fra hans samtid og hans levede liv var hans politiske holdninger udtryk for hans engagement, stillingtagen og sociale liv – og dermed også de erfaringer, der bar ved til hans kunstneriske virke. Kritikken af den grundtvigianske højskole og det kristelige har Nexø selv udtrykt i sine erindringer. Og Nexøs forbundethed med samtiden er i øvrigt fuldgyldigt repræsenteret i Børge Houmanns store trebinds værk om Martin Andersen Nexø og hans samtid.³⁰ Men da forbindelsen mellem værk, liv og forfatter er skåret over, kan denne ikke tale op imod misvisende spørgsmål og manglende respekt for den skrivendes egen autoritet.

Hvor Yde refererer til kristelige og borgerlige selvbiografier, kunne man i en proletarisk sammenhæng henvise til syndikalistens og arbejderforfatteren Christian Christensens erindringer og til nogle af de mange andre arbejdererindringer, der omhandler den samme tid. Arbejdere, der ikke blev forfattere af profession, men deler sociale erfaringer med Nexø, gav dem anderledes udtryk – som fx landarbejderen i Oluf Bertolts *Tre danske Arbejdes Livserindringer*. For netop i det 20. århundrede kom de mange arbejdes autobiografier med deres internationale referencer og slægtskaber.

Proletariske livsløb rummer et kritisk syn på kulturbegrebet. I det borgerlige samfund er den herskende kulturopfattelse fortsat, at kultur er synonym med kunst, intellektuelt og åndeligt liv samt det at have “kultiverede manerer og adfærd”. Her er talen om kultur løsrevet fra det manuelle og produktive arbejde. Af beretninger om proletariske livsløb fremgår et andet, materialistisk og historisk kulturbegreb.

Christian Christensen giver i første bind af sine erindringer *En rabarberdreng vokser op* udtryk for en sådan kulturopfattelse som erfaring. Han er født på landet, men flyttede som femårig med familien til Nørrebro i København.

At tilhøre en nation i nationen med en egen kultur blev han sig bevidst, da han som barn kom på besøg hos bønderne. Her møder han en gruppe højskoleelever fra Askov og fortæller dem om Rabarberlandet:

“Midt under kaffedrikkeriet blev de enige om at synge en vise, der begyndte således: 'Der er et yndigt land.' Mon det er Rabarberlandet? Men den næste linie rev mig ud af vildfarelsen: 'Det står med brede bøge'. Nej i Rabarberlandet står ingen bøge. Det var altså et andet land, som jeg ikke kendte, de sang om. Fra skolen vidste jeg nok, at det var en af disse fædrelandssange. Men mit fædreland, Rabarberlandet, kendte de fyre ikke og endnu mindre vor fædrelandssang.”³¹

Vil man som læser og forsker have historisk perspektiv på den oplevelse, kan man gå tilbage til den engelske arbejderklassens historie, som den (jf. Emmerich) er iagttaget og beskrevet 1845 af Engels og politisk videreudviklet af Lenin i og med begrebet om den anden kultur. Arbejderklassen har levet et så anderledes liv end borgerskabet, at det er at ligne ved en nation i nationen med deraf følgende ulige magtforhold på det kulturelle område:

“I *enhver* national kultur findes der – om end aldrig så uudviklet – *elementer* af en demokratisk og socialistisk kultur, thi i enhver nation findes der en arbejdende og udbyttet masse, hvis livsbetingelser uundgåeligt frembringer en demokratisk og socialistisk ideologi. I *enhver* nation findes der imidlertid også en borgerlig (og i de fleste tilfælde desuden ærkereaktionær og klerikal) kultur, og dét ikke i form af 'elementer', men som herskende kultur. Derfor er den 'nationale kultur' simpelthen godsbesiddernes, præsternes, bourgeoisie's.”³²

Som vist er disse elementer til stede i Christian Christensens socialisationshistorie, om end ikke i et marxistisk-leninistisk perspektiv, men i et anarkistisk-syndikalistisk. Modtagelighed for denne beretning beror på, om læseren har et tilsvarende eller beslægtet historisk og teoretisk perspektiv, for ellers kunne eksemplet falde ud som et biografisk særtilfælde, og man ville kunne fortsætte i den illusion, at vi i det klassesdelte samfund har en enhedskultur.

Men arbejdsdelingen er ikke totalt ensrettende. I arbejderautobiografier kan man i kolofon eller forord ofte bemærke, at de er udgivet i *samarbejde* med en journalist, historiker, litterat eller anden bogligt uddannet, i Christian Christensens tilfælde en forfatter og ven, digteren Halfdan Rasmussen. Hertil har tidligt i arbejderhistorien føjet sig arbejderbevægelsens egne intellektuelle, ledere på mange planer i fagbevægelse og de politiske bevægelser, redaktører

af egne aviser og tidsskrifter, ledere af arbejderhøjskoler og tillidsmandsskoler, undervisere, skrivende arbejdere og arbejderforfattere samt mange flere. Oluf Bertolt er blot en af de helt tidlige.

Vil en bogligt uddannet bygge et hus, er det ikke bemærkelsesværdigt, at han skal have jord- og betonarbejdere, murere og tømrere og andre faglærte og ufaglærte til hjælp. Hvorfor er det ikke lige så selvfølgelig, at vil arbejdere udgive bøger, så skal de have hjælp af de faglærte, der kan dét arbejde, kender til sprogets lovmæssigheder, forlagsverdenen osv.? Sociobiografien udspringer af arbejderens livsverden, derfor kommer sproget også ud af det levede liv. Og derfor skal bogligt uddannede også lære denne anden sprogverden at kende. Man ser, om kendskabet er der, når en udgivelse bygges på redigerede interviews. Nogle redigeringer får en til at tro, at det er fortælleren selv, der har redigeret; i andre tilfælde kan man ikke høre den individuelle stemme, alle i en antologi synes at tale med samme stemme. Da er det vigtigt, at de redigerende kender forformen: den mundtlige fortælling.

Hvordan kan man komme til det?

III

Med overgangen fra arbejderautobiografiens skriftlige former til de *mundtlige*, kommer vi til den tredje tilgang. Det er vist, at arbejderlitteratur ikke kan analyseres som et lukket litterært værk løsrevet fra den skrivendes livs- og samfundshistorie. Som den skrivende arbejder eller arbejderforfatter må forskeren åbne sig mod livet i samfundet og samfundets liv i den enkelte. Gør man dét arbejde, kan man følge de mundtlige træk, og så kommer man til mødet med de levende *fortællere* i ordets egentlige forstand. Dermed går man fra arbejderlitteraturens receptionssammenhænge til dens produktionsverden, hvor både de producerende og læsende arbejdere har hjemme, og man kommer ind i arbejderkulturens mangfoldige udtryk. Men der er forhindringer på vejen. Før man møder fortælleren, har den skriftlige kultur lagt snubletråde ud.

Ville man sidst i 1970'erne og først i 1980'erne følge de mundtlige træk i arbejderlitteraturen tilbage til deres ophav, viste arbejderhistorikere en mulig vej. De hentede nemlig inspiration i den svenske *Grav hvor du står*-bevægelse, hvor erindringerne havde en plads, når lokalhistorien skulle graves frem. Til arbejds hæftet var vedføjet en kort spørgeliste, men ikke noget om, at man dermed fik kontakt med arbejderens mundtlige kultur. Skriftligheden havde lagt en linje.³³

Bevægelsen bredte sig også til Danmark med mange lokalhistoriske arbejderindringsindsamlinger: Fx teglværksarbejdernes historie omkring Flensborg Fjord knyttet til museet på Sønderborg Slot; et projekt under Arbejder-

Håndværker- og Industrimuseet i Horsens; bygningen af den gamle Lillebæltsbro; roearbejderne på Lolland mfl.; i Aulum, Ringkøbing Amt, inspirerede bevægelsen til dannelse af foreningen Arbejderhistorisk Støttekreds Ringkøbing Amt (ASRA) med arbejdsmanden Christian Isen som initiativtager; på Langeland Arbejderhistorisk Forening Langeland med arbejdsmanden og lokalhistorikeren Oluf Unnerup som initiativtager og leder.³⁴

Ofte foregik projekterne i samarbejde med museer, men *Indsamling af Arbejdererindringer i Århus* blev knyttet til AOF og byens kommunale biblioteksvæsen, der sikrede administration og lokaler. Fra begyndelsen blev der skabt kontakt til de fagforeninger, som vi ønskede fortællere fra. Projektet blev ledet af Ditte Scharnberg (bibliotekar), Kirsten Folke Harrits (litterat) og Marianne Rostgaard (historiker), der efter kort tid flyttede fra byen og dermed også fra projektet. Derefter bestod ledelsen af det mindste og dog helt nødvendige arbejdskollektiv på to personer. Projektet udviklede sig sådan, at *Arbejdererindringer i Aarhus* først var et enkelt projekt (1982-1983) og derefter blev ramme om forskellige efterfølgende projekter. Men da indsamlingsarbejdet førte nye erfaringer med sig, ændrede betegnelsen sig til *Åstedet – arkiv og kulturværksted for arbejdsliv og arbejderhistorie* og senere til *Åstedet – kulturværksted for den oversete historie* (2001-2005). I 1993 dannede fortællere i samarbejde med deres organisationer støtteforeningen *Åstedets Venner* (1993-2005), og *Åstedet* blev i daglig tale betegnelsen for vores arbejde frem til 2005, hvor endnu en overleveringshistorie blev brudt. Årsagen til afslutningen var økonomisk manglende muligheder for at skaffe lønmidler. Da det omfattende registrerede arkivmateriale skulle overdrages institutioner, blev den fælles betegnelse *Arbejdererindringer i Aarhus 1982-2005*. Principperne for bånd- og udskriftsarkivets journalisering og det samlede arkivmateriales placering med bånd, ordrette udskrifter, digitale versioner, bøger, fotografier, udstillinger og selve projektarkivet har vi beskrevet i *Fortælling og fortællere*.³⁵

Fra 1982 til 2005 udviklede erindringsindsamlingsarbejdet sig, så mere end 300 arbejdere blev fortællere inden for mange forskellige fagområder, både faglærte og ufaglærte, mænd og kvinder, unge og gamle, dem fra landet og dem fra byen. De gav stemme til deres egen historie, individuelt og kollektivt, mundtligt og i mange tilfælde også skriftligt. Ud fra disse produktive fællesskaber, hvor arbejdere fortalte eller skrev, fik vi en litteratur *af*, men ikke kun *om* og *for* arbejdere og ikke kun *af*, men også et ellers uomtalt *sammen* med dem. Bøgerne kom ud til de berettende, til deres og andre faglige organisationer og til en bredere offentlighed i det hele taget, på Husets Forlag og i fire tilfælde gennem henholdsvis SOC, AOF's Forlag, Fremad og Kvindeligt Arbejderforbund.³⁶ Det skete just i de årtier, hvor den litterære institution havde erklæret arbejderlitteraturen for død og for at være "gjort tavs".

Det særlige ved de 22 bøger, vi udgav eller hjalp skrivende arbejdere til at udgive, er for det første, at man kan beskrive de processer og produktions-sammenhænge, de er opstået i. Det ville være alt for omfattende omend ønskværdigt at gøre her, men det er gjort. Kortere beskrivelser og analyser af de læreprocesser, vi blev en del af sammen med fortællerne, ligger i vores artikler samlet i *Fortælling og fortællere. Om mundtlig overlevering*. Og på den fælles baggrund har jeg i stadig dialog med Ditte Scharnberg arbejdet videre med det, der blev ph.d.-afhandlingen og bogen *Så mange beretninger. Så mange spørgsmål. Arbejderes livshistoriske fortællinger som læreproces*. For det andet er det bemærkelsesværdigt, at de 19 bøger er udkommet på samme forlag. Det viser, at uden samarbejde med det kommunalt støttede Husets Forlag og dets leder Carsten Koed Hansen (1972-2005) kunne formidlingen aldrig have fundet sted i det omfang.³⁷

I 1982 begyndte arbejdere at fortælle deres livshistorie til *Arbejdererindringer i Århus*. Indsamlingen skulle være til gavn og brug "både for dem, historien er skabt af og handler om, og for forskere i arbejderbevægelsens historie" i form af et arkiv.³⁸ Som projektledere havde vi foruden det historiske perspektiv, at arbejdere skulle bidrage til hverdagslivets historie, også den kulturpolitiske drivkraft at forsøge at modvirke det faktum, at arbejderes hverdagsliv, historie og kultur er overset for ikke at sige undertrykt.

Projektet var knyttet til Arbejdernes Oplysningsforbund og byens hovedbibliotek. Den daværende stadsbibliotekar forstod erindringsindsamling som forarbejde til litteraturudgivelser og stillede derfor lokaler til rådighed. Disse forhold gav gode betingelser for ikke at blive presset ind i forudfattede og fremmedbestemte opfattelser af, hvad der skulle komme ud af projektet. Vi vidste, at vi ville indsamle og formidle, så man ikke kunne sige, at der ikke blev undervist i arbejderhistorie og -litteratur, fordi der ikke fandtes materiale. Og selv om vi i den akademiske verden allerede i 1980'erne traf på det synspunkt, at vi var for sent ude, mødte vi i arbejderorganisationerne, hos medlemmer, ansatte og valgte en samstemt opfattelse af, at arbejderhistorien og kulturen er overset, ligesom vi mødte vilje til at modvirke det faktum. Det samme gjaldt de arbejdere, vi fik som interviewpersoner og fortællere. Men på et tidspunkt blev det noget, der ligner et for sent.

"Kulturkampen i arbejderorganisationerne blev skærpet. Det blev vanskeligere og vanskeligere at finde opbakning til aktiviteter og initiativer, hvis perspektiv er, at medlemmernes historie er kulturskabende og potentielt forandrende. Arbejderkulturen er desuagtet levende, om end former og udtryk forandres. Og samarbejdet med fortællende arbejdere er derfor i princippet uafslutteligt."³⁹

Indsamlingsarbejdet førte fra begyndelsen til tværfaglige relationer mellem os litterater og arbejderhistorikere, etnologer og fagfolk inden for folkemindvidenskab. Båndoptageren var blevet almindelig, så de fag, der havde erfaringer med den teknik og de metoder, fik afgørende indflydelse på metoden. Interviewet blev bestemmende for kommunikationens form. Arbejderens position var informantens og projektlederne de styrende, der spurgte ud fra en præformuleret spørgeliste. Det var listen, der skulle sikre "videnskabelighed", så historikere på den basis kunne udtage, hvad de betragtede som kvantificerbare oplysninger om hverdagslivets historie. Båndoptagelser og ordrette udskrifter var standard frem mod et arkiv. Vi tilføjede portrætfotografier af alle fortællerne gennem samarbejde med fotografen Lasse Nielsen, og mange af bøgerne er illustreret af billedfortællinger i form af tegninger eller fotografier.

Af afgørende betydning for udviklingen af vores projekter var, at Ditte Scharnberg og jeg havde lært hinanden at kende i *Samarbejdet mellem Arbejdere og Akademikere* i Aarhus og i den sammenhæng fik vores første projekterfaringer. Murersvendenes Fagforening i Aarhus, der i 1972 var medstifter af Samarbejdet, havde jubilæum og ville gerne have et jubilæumsskrift, der byggede på murersvendenes egne livshistorier. Dengang vidste vi ikke, at det blev et pilotprojekt og begyndelsen til et fælles arbejdsliv gennem 23 år og efterfølgende venskab for livet. Projektet begyndte med et samarbejde mellem os og arbejderne allerede i interviewsituationen. I følge med murersvenden Ole Kock, der stadig arbejdede, og asfaltarbejderen Finn Gösta, der også var skrivende arbejder,⁴⁰ gik vi ud til de pensionerede murersvende, optog på bånd, og optagelserne blev ordret udskrevet. Det blev til udgivelsen af Ejnar Rasmussens erindringer *En murersvend tager form*. Allerede her mødte vi en arbejder som fortæller, der også havde været skrivende som referent for den socialdemokratiske arbejderavis *Demokraten* og nu igen blev det, fordi han blev så utilfreds med den ordrette udskrift af sin fortælling, at han gav sig til selv at skrive. Sådan kom vi også ind i et samarbejde med en skrivende arbejder, hvor det gjaldt om at stille spørgsmål, der kunne inspirere Ejnars fortsatte og uddybende skriveproces.⁴¹

Vores arbejdsmetode var interviewet og byggede på en revision af spørgeskemaerne fra Nationalmuseets etnologiske afdelings indsamling først i 1950'erne. Men når murersvenden, der skulle interviewes, sad sammen med en af sine arbejdskammerater, oplevede vi igen og igen, at situationen ændrede karakter, og den interviewede gav sig til at fortælle uafhængigt af spørgsmålene, og det samme gjaldt den interviewende. Således kunne fortællepositionen skifte. I forhold til spørgeskemaet fandt vi fortællingen alt for løs og dermed problematisk. De fortalte jo det, som de syntes var vigtigt. Set fra ar-

bejdernes perspektiv foregik en eksemplarisk overlevering af arbejderhistorie. Men har man ikke *fortælleren* i erindring, kan man ikke, selv når man sidder over for ham, se, at det er den skikkelse, der træder frem i arbejderen. Man kan heller ikke forstå tilhørerne som de lyttendes fællesskab om fortælleren og fortællingen, selv om man oplever det. Den erfaring bragte vi med os ind i de efterfølgende 23 års arbejde. Derfor blev arbejdet en løbende vekselvirkning mellem projekternes praksis, refleksion over fortællarbejdet og teoretiske studier – en fortsat lære- og uddannelsesproces, der førte os fra indsamling til kulturværksted.

Det var imidlertid ikke erfaringerne fra pilotprojektet, der i første omgang blev styrende i indsamlingsprojektet *Arbejdererindringer i Århus*. Derimod var det nok dem, der gjorde os modtagelige for arbejderes kritik i interviewsituationen, for vi havde oplevet den særlige måde at være sammen på, når der fortælles. Vi kom ud af en skriftligt domineret kultur og havde lært, at i den mundtlige sammenhæng gjaldt det om at få en styrende indflydelse gennem spørgelisten og dens tilsigtede præformerende virkning i interviewsituationen. Og hertil føjede sig den opfattelse, at fortællingen var død – ja, ligesom arbejderlitteraturen. Men så havde vi det held at møde Alfred Kristensen, pensioneret arbejdsmand, i 1983 87 år gammel. Interviewet begynder, og det går trægt. Efter 16 spørgsmål inden for udskriftens første to sider afbryder Alfred de spørgende: “Det var ikke dér, jeg havde tænkt at begynde.” Han ville fortælle med døden for øje, som den havde været nærværende i barndommen især på grund af faderens udsatte liv som sømand. Da vi afleverede en kopi af båndene og hørte dem sammen med ham, forstod vi bagefter, at han også havde fortalt med sine egen død i tankerne.⁴²

På samme tid fik vi endnu en hjælp til metodisk selvkritik, da “informanten” Henry Mogensen suspendede interviewformen ved at overtage styringen og selv stille de spørgsmål, som han derefter besvarede. Således sprængte han interviewets kortform, fortalte time efter time, gang efter gang. Han udfoldede *fortælleren* i sig. Således erfarede vi gennem fortælleren virke, hvordan han lagde lag på lag til sin beretning, mens han selv blev mere og mere forsvindende. Fortællingen er det længevarende arbejde. Selv om vi i alle tilfælde kom mindst to gange hos hver fortæller, kunne det i de fleste tilfælde have varet, indtil døden fik det sidste ord, som det skete med Henry og enkelte andre fortællere.

De to interviewsituationer gav stof til eftertanke. Selv om det i situationen ikke kunne opleves som et sammenstød, så stødte en akademisk, skriftbåren kultur sammen med arbejderklassens mundtlige kultur. Hvad sker der, hvis man lytter, før man spørger, og tager dét efterretteligt, at der er en anden mulig forståelse af den forud definerede interviewsituation? Går man under-

søgende frem i stedet for definerende, sker der en forvandling: Indsamling ændrer sig til feltarbejde; interview bliver til fortælling; informanten frisættes som fortæller; arbejderens position skifter fra objekt til subjekt; spørgeskemametodikken går fra at være styrende til at blive led i forberedelse, efterarbejde og revideres løbende; enkelt interviews kombineres med fortællegrupper; de interviewende ændrer position fra udspørgende til lyttende-spørgende, og spørgsmål om viden skifter til spørgsmål om erfaring, erindring og erkendelse inden for den livshistoriske form. Sådan kommer arbejderklassens mundtlige kultur til sin egen ret. Dokumentation bliver forstået som det, den er i denne erindringsfortællingens sammenhæng: dokumentation og bevidsthedshistorie i ét; socialhistorie reflekteres som socialisationshistorie, livshistoriefortælling bliver til læreproces om individets veje ind i samfundet og samfundets veje ind i individet. Dermed bliver konflikter og brud vigtige som åbninger for refleksioner og læreprocesser, der handler om forandringsmuligheder eller med sociologen Oskar Negts begreber om eksemplariske læreprocesser og sociologisk fantasi.

Som litteraturen stiller bestemte krav til forskningen, således også den mundtlige fortælling. Fortælleren lytter og spørger til sin egen livshistorie. Samstemt hermed ændrer vi, de interviewende, position til at blive lyttende og spørgende sammen med de fortællende. Således opstår *gensidige læreprocesser*, der virker forandrende ind på alle. Da der skal spørges og lyttes i et hierarkisk samfund, er ligestillethed ikke givet på forhånd, men en fortsat bestræbelse hen mod, hvad vi kom til at forstå som, *ligestillethed i forskellighed*. Interviewerne erkender, at vi er på vej til at blive mundtlige historikere. Opgaverne bliver nemlig at lære, *hvordan* man kan medvirke i disse mundtlige processer og fremme fortællingen for derefter sammen med fortællerne at bidrage til fortsatte formidlinger. Og hermed har feltarbejde åbnet sig mod praksis og forskning i mundtlig historie: *Oral History*.

I vores tilfælde opstod forbindelsen til organisationen IOHA takket være samarbejde med Maths Isacson, professor i økonomihistorie og på den tid forskningsleder på Arbetets Museum, Norrköping, nu fortsat arbejdende pensionist og en nær kontakt. Blandt danske arbejderhistorikere har vi ikke mødt nogen, hvis perspektiv har været mundtlig historie, så derfor kom tilskyndelsen til, at vi kunne orientere os i den retning, fra Sverige. Det skete i 1996, hvor Maths Isacson gjorde os opmærksomme på den internationale Oral History-konference i Göteborg, som vi derfor deltog i. Den blev afgørende ikke kun for os, men viste sig også at blive det for organisationen IOHA, fordi de spansktalende lande på organisationens generalforsamling gjorde oprør imod de engelsktalende landes dominans, hvorefter konferencerne i efterfølgende år blev afholdt uden for Europa, hvor de mundtlige traditioner er meget stær-

kere, og hvor det er mere synligt, at mundtlig historie er indlejret i magtforhold. Herefter blev conferencesprogene som i Brasilien portugisisk og spansk imod førhen udelukkende engelsk og tysk. Vi oplevede den frigørelsesproces, da vi deltog med oplæg i Brasilien.⁴³ Derefter deltog vi i Sydafrika, og da konferencen vendte tilbage til Europa, til Italien, medvirkede vi også der med oplæg. Dermed udviklede vi nye faglige fællesskaber og vores lokalt funderede projekter fik et internationalt og tværfagligt perspektiv knyttet til fagkritiske traditioner blandt antropologer, etnologer, sociologer, sociolinguister og kulturhistorikere inden for mundtlig historie. Vi var og er beslægtet med dem, der betragter den høje grad af mundtlighed og mundtlig overlevering som et kulturelt særtræk ved de underste i samfundet. Derfor måtte og må vi som feltarbejdere forholde os til de magtforhold, hvori mundtligheden er indlejret.

Disse forskningsmæssige forbindelser interfererer med den praksis, vi gennem årene udviklede. Vigtigst var mødet med fortælleren og derefter overgangen fra enkeltinterviews til den kollektive form, som fortællegrupperne udgør, hvor deltagerne skifter mellem at være fortællere og være del af det lyttende og spørgende fællesskab samstemt med vores, kulturarbejders position – også et forsøg på at udvikle selvstyrende fortællegrupper. Erfaringerne udvikledes i projektet *Arbejderkultur – rapport om erfaringspædagogik* (KAD 1988). Hertil kom, at fortællingens kollektive form styrkede deltagerens behov for læsning og undervisning, og dermed blev fortællefasen fulgt op af et supplerende *undervisningsforløb* med historiske og litterære tekster, der perspektiverede de forhold, fortællerne havde berettet om fra deres eget liv. På den måde blev det historiske forandringsperspektiv tydeligt og først dermed et vigtigt formål med studiekredsen opfyldt. Vi fik en udvidet funktion fra udelukkende at tilrettelægge et projektføreløb til også at blive undervisere og kunne følge op på nogle af de frigørende kundskabsgivende og kundskabssøgende processer, som fortællearbejdet kan udløse.

Senere i den samlede projekthistorie (1982-2005) videreudviklede vi den erfaringspædagogiske arbejdsmåde til også at omfatte et ældrepedagogisk forløb: *Vi er selv historie* (1997-2001). Adskillige fortællere blev skrivende arbejdere, der fik udgivet deres erindringer i lokale sammenhænge.⁴⁴ De erfaringer, vi gjorde, gav vi videre i et oplæg “We Ourselves are History” på den tiende konference om mundtlig historie i Pietermaritzburg, Sydafrika 2002 (oversat til spansk i tidsskriftet: *Historia Antropologia y Fuentes Orales* 28, 2002. Barcelona).

Kombinationen af fortælling og undervisning frem mod selvstyrende grupper gjorde sig også gældende i erindringsprojektet *Omkring en seng* (1999-2001). Det blev til i et samarbejde med Dansk Sygeplejeråd, Aarhus Amts-

Bogen om "Dokarbejdernes historie – fortalt af os selv". Omslag Hanne Stochholm. Foto Kirsten Folke Harrits.

kreds og førte til jubilæumsudgivelsen *Ind i faget. Sygeplejersker fortæller* (Husets Forlag 2001).

Frem mod 2005 samarbejdede vi med 23 tidligere arbejdere fra Aarhus Flydedok og den tidligere fællesklub om *Dokarbejdernes historie – fortalt af os selv*. I det projekt kombinerede vi enkelte livshistoriske interviews – ofte med en af arbejderne som medinterviewende – med en stor fælles fortællegruppe, hvor temaet var arbejdspladsen. Som noget nyt i fortællearbejdet udviklede gruppen en talsmand, Villy Andersen, der efterhånden kom til at tage del i udviklingen af projektets forløb, samtidig med at han var projektledernes rådgiver, også i forbindelse med redigering af bogen *I Dokkens verden*. Ligeledes som en nyudvikling supplerede gruppen sine erindringsfortællinger med læsning og fremstilling af de enkelte klubbers protokoller. Og blandt fortællerne viste det sig, at der var en skrivende arbejder: Skibsbygger Sven Ritto. Nogle af hans digte kom for første gang offentligt frem i bogen med de 22 dokarbejders fortællinger. Hertil kom talsmandens oplæring af den ene projektleder (KFH) til arbejdets fotograf, som det kan ses i den ene af bogens to fotografiske billedfortællinger.⁴⁵ Villy Andersen blev fortsat en arbejdskammerat. Erfaringerne fra dette projekt gav vi videre i et oplæg på den XIII internationale konference om mundtlig historie i Rom 2004: "When a World of Work Disappears – 22 Shipyard Workers Tell their Life Stories". (Det udkom også i tidligere nævnt spansk tidsskrift 2005 og med titlen "Forsvundne verdener?" i *Arbejderhistorie* 2-3. 2006, s. 105-119).

Oplevelsen af fortælleren blev uddybet til erfaring og erkendelse gennem studiet af denne skikkelse, sådan som filosofen Walter Benjamin har fremstillet ham. Ikke som en biografisk person, men som en skikkelse, der findes eller fandtes i håndværkets og det længevarende arbejdes kultur og historie, en bærer af erfaringsoverlevering, truet af forsvinden efter Første Verdenskrig.⁴⁶ Hvor lang tid kan man endnu se fortælleren på vej bort? Fra 1982 havde vi oplevet at være i fortællerens selskab og set arbejdere tage skikkelse af fortælleren. Derfor satte vi os den opgave i takt med projekternes udvikling at analysere fortællerens skikkelse under lønarbejdet.⁴⁷

Uden Walter Benjamins fortæller in mente kan man næppe få samling på sine iagttagelser. Fortælleren beretter med døden for øje, hvad mange, især ældre arbejdere har gjort. Som Benjamin skriver: "Døden er bekræftelsen på alt, hvad fortælleren kan berette. Han låner sin autoritet fra døden."⁴⁸ At fortælleren vokser ud af håndværket, at fortællingen og det længevarende arbejde hører sammen, viser sig i praksis – et fællesskab om fortællingen kunne vare livslangt og gjorde det som nævnt i enkelte tilfælde. Som mureren Ejnar Rasmussen hen over bordet sagde, da jeg besøgte ham den gang, der skulle blive den sidste: "Hvis jeg ikke er her, næste gang du kommer, skal du bare kalde

på mig.” Det er ikke nogen tilfældighed, men udtryk for den kultur, fortællingen har hjemme i. Med fortælleren for øje kan man bevidne, at fortællekulturen stadig lever. Og uden den skikkelse kan man ikke overvinde sin undren over, at den samme historie kan blive fortalt igen og igen, også selv om den allerede er optaget på bånd og står i en bog. Man skulle først opdage, at det ikke drejer sig om viden, men om erfaringsoverlevering, der åbner sig for forskelligheder i situation efter situation og i de lyttende, så betydningen forandres og en gentagelse ikke repeterer, men uddyber. Den erfaring kan man ikke undgå at føre videre i sit syn på litteraturen og forståelsen for dens sociale sammenhænge og potentiale blandt arbejderne selv.

På den erfarede og forskningsmæssige baggrund åbnede indsamlingsprojektet sig for det historisk og kulturelt mest omfattende aspekt af arbejderkulturen: Den mundtlige overlevering. Det spor førte fra indsamling til *kulturværksted*.

I 1970'erne og 1980'erne var der som nævnt blandt arbejderhistorikere i Danmark interesse for arbejdererindringer som kilde til hverdagslivets historie. På positivistisk vis var hensigten at få oplysninger om detaljer og facts, der kan kvantificeres. Dermed løsrives man elementer fra den socialisationshistoriske og episke udvikling, de indgår i – en brug, som retoucherer sporene af den fortællendes eller skrivendes intellektuelle arbejde, der består i at udvælge, forme og udvinde erkendelse af det levede liv. Man tager forandringsdynamikken og læreprocessen ud af den form for arbejderkultur ved at udskille de ubevægelige og døde data. Erfaringer gøres til informationer, den skrivende eller fortællende skrives ud af historien som subjekt og kan måske inddrages som objekt i en statistik over faglærte eller ufaglærte, eller hvad det akademiske arbejde nu går ud på. Da har man berøvet erindringsgenren dens mulighed for at blive videregivet som udtryk for arbejderklassens potentielt kollektive identitet. Så længe erindringen opfattes som kilde til enkelte historiske fakta og arbejderen som informant, kan historikere tro, at de kan opretholde eneretten til at reflektere og tolke udsagnene og betragte arbejders refleksioner som uønskede subjektive indgreb i en ellers “objektiv” kilde. Således bliver den fortællendes refleksioner betragtet som en fejlkilde. Der ses samtidig bort fra, at også “informanten” har været inde i en erindringsproces, valgt ud og formet sin beretning ud fra egne væsentlighedskriterier. Der ses bort fra den mundtlige form og dermed fra mundtligheden som et kulturtræk i arbejderklassen, nationalt og internationalt, og forskerne går også glip af en gensidig læreproces, der kan indebære demokratisering af forskningen.⁴⁹

For at undgå misforståelser må det atter bemærkes, at vi selv begyndte på positivistisk manér i forbindelse med et tidligt projekt inden for jern- og metalområdet. Forskellen mellem os og objektivistiske historikere er, at vi lod

stoffets modstand bestemme og opgav vores plan om at belyse jern- og metalindustriens historie i Aarhus kombineret med de livshistoriske fortællinger inden for området. Fire fagforeninger inden for jern- og metalindustrien i Aarhus (2 ufaglærte og 2 faglærte) var medvirkende. Den bog, der kom ud af de fælles bestræbelser, viser den ændrede plan.⁵⁰

IV

Når arbejdere får muligheder for at fortælle, tænke, diskutere, læse og skrive, bryder de den cirkel, de til hverdag er lukket inde i, og det er en frigørende proces, der er fællesskabsdannende. Det skete for arbejdere i kulturværkstedets tid, og den mulighed kunne arbejdere i mange sammenhænge kræve indfriet. Og det skete i en gruppe franske arbejdere i 1800-tallet. Den franske filosof Jacques Rancière har skrevet om det i *La nuit des prolétaires* (1981). Han har læst arbejderes egne skildringer fra 1800-tallet, om arbejdskampe, de havde ført og vundet. Den almindelige forståelse var, at de ville have højere løn, bedre arbejdsforhold og rettigheder dikteret af de materielle forhold:

“De ville også tænke intellektuelt og skrive poetisk. [...] Arbejderne ville ikke bare protestere og strejke, men blive set og forstået som personer, der havde kapacitet til at tale, til at argumentere og til at forstå verden. Det handlede ikke bare om at få for lidt i løn eller arbejde under elendige vilkår, det var en protest mod en samlet måde at leve på.”

For dem gik frigørelsen ud på “at bryde den arbejdsdeling, hvor nogle få laver det intellektuelle arbejde, mens mange laver det fysiske arbejde. De gjorde det selv. Besluttede sig for at fortsætte om natten med at tænke, diskutere, læse og skrive”.⁵¹

Den frigørelse, som Rancière har set og gør opmærksom på, kan i vore dage finde sted rundt omkring i verden, ikke mindst inden for oral history, som en emancipatorisk bevægelse. Det viste sig som nævnt, da indsamling af arbejdererindringer udviklede sig til kulturværksted for arbejdsliv og arbejderkultur. Når arbejdere strejker, er det frigørelsesforsøg i form af selvorganisering. De strejkende diskuterer, tænker, skriver, maler, synger, agiterer og demonstrerer – men kravene omfatter begrænsede aktuelle løn og arbejdsforhold, alt sammen i en magtrelation. Derimod giver kulturværksteder mulighed for lignende aktiviteter og flere til, men her i det *magtfrie* rum, som fortællearbejdet kræver og udvikler.

Vores erfaringer tilsagde os, at i kulturværkstedet skulle arbejdere have mulighed for *selv* at arbejde med deres mundtlige og skriftlige historie og med

andre kunstneriske udtryksformer. Og det viste sig, at får arbejdere den mulighed, griber de den og viger ikke tilbage for at fortælle, skrive og studere deres egen og klassens historie. Således bliver de kulturelt produktive ud over, hvad de er i arbejdslivet.

Tilsvarende var projektlederne så heldige, at vi mødte fagforeningsfolk, der forstod, at bogligt uddannede skal oplæres. Det kunne de blandt andet ved at deltage i konferencer, kongresser, SiD's sommerlejre, ved at holde oplæg i faglige sammenhænge, eller ved at få efteruddannelse og følge kursus for Fagbevægelsens Interne Uddannelse (FIU). Fra fagforeningsfolk kom der ideer til samarbejde om fortælleprojekter.

Som kulturværkstedet åbnede for arbejderes selvvirksomhed, blomstrede ideer og projekter, og beskæftigelsen med erindringer blev alsidig: omfattede såvel fortællingen som forskning, undervisning, konsulentarbejde og formidlinger i mange forskellige former.⁵² Sammen med skrivende arbejdere, der kontaktede os, udviklede vi gensidig vejledning, og takket være samarbejdet med Husets Forlag kunne vi hjælpe tre skrivende arbejdere og en arbejderforfatter på vejen til offentliggørelse af deres manuskripter.⁵³

I kulturværkstedet kunne den skrivende arbejder blive fortæller og fortællere blive skrivende. I mange tilfælde er det at skrive en frisættende proces, fordi den skrivende overvinder de blokeringer, som skolen har forsynet nogen af de mange arbejderbørn med ved at lære dem, at de ikke kunne skrive. Og alligevel blev mange tillidsfolk, fagforeningsformænd og -kvinder, referenter i fagforeningen eller skrev revytekster og spillede til arbejdspladsrevyen, eller de blev siden fortællere og skrivende arbejdere nogle med den mundtlige fortælling som forarbejde.

Her endnu blot nogle få eksempler på den mangesidige aktivitet. Ét projekt førte det næste med sig. En fortæller, der medvirkede som fortæller til KADS jubilæumsbog *Hverdagsliv* (1986), flyttede til Danfoss på Als og tog der initiativ til det, der blev vores fortælleprojekt i samarbejde med fællesklubben på Danfoss, der ønskede en jubilæumsbog ud af fortællingerne. Og *Dage på Danfoss* (1991) blev den jubilæumsbog, der derefter inspirerede til et stort egnsspil for hele fabrikken, som vi fulgte. En fagforeningsformand blandt de ufaglærte ville have afklaret, hvad *arbejde* og *kultur* betyder. Ti studiekredsforløb i et samarbejde mellem arbejdere og akademikere resulterede i bogen med alle oplæggene i *Skæringspunkter. Debatbog om arbejde og kultur* (1995).

Formidling foregik i tiltagende grad i samarbejde med fortællere og mangfoldigheden viste sig i enkelte fortælleres og fortællegrupperes bogudgivelse, tre kunstbøger med fotografier og malerier, fortællecafeer, radio, teater, didaktiske udviklingsprojekter inden for arbejderuddannelse og ældrepæda-

gogik, et teoretisk-historisk studiekredsforløb, fotoudstillinger, maleriudstilling og lysbilledforedrag.

Kontakten til det akademiske miljø blev løbende holdt ved lige, takket være Gerd Callesens opfordringer til os om at skrive artikler om vores projekter til SFAHs tidsskrift *Arbejderhistorie*, som han var en af redaktørerne af. Vi kom dermed også ind i længerevarende kulturpolitiske diskussioner om, hvorvidt arbejdererindringer skulle have et centralt arkiv i København, eller de, som vi foreslog i "Kulturværksted. Et fremtidsperspektiv for erindringsarbejde", skulle indgå som en aktivitet i lokale kulturværksteder.⁵⁴ Desuden var ph.d.-afhandlingen *Så mange beretninger. Så mange Spørgsmål* tænkt som et muligt bidrag til en faglig akademisk diskussion. Til vores arbejde hørte også kontakt til Arbejdermuseet i København, så malerier og fotografier kunne blive udstillet der. I mange år var også Arbetets Museum i Norrköping en samarbejdspartner, især takket være Maths Isacson. Og igen var det erindringsindsamling og fortælling, der er grundstammen i kontakten. I 1994 førte samarbejdet til, at vi fik Eva Perssons udstilling om rengøringskvinder til Aarhus Rådhus. Flere af museets medarbejdere kom og satte den op og blev faglige venner. Den bestod af en trappe og et rum, hvori der hang tekster fortalt af svenske rengøringskvinder. Udstillingen blev fulgt af en fortællecfe med århusianske rengøringskvinder.

Hvorfor er det vigtigt at nå til den fjerde tilgang, der fører ind i en verden uden for vareproduktionen? Arbejderne har ikke deres eget universitet, selv om de i deres erfaringsverden har stof til et sådant (hvad der på sin vis dokumenteres af mange akademiske faggruppers forskning i arbejdererindringer). Det vidste Anker Jørgensen. Først i 1970'erne fik han som formand for det daværende SiD, nuværende 3F, den tanke, at han ville købe *Langsøhus* i Silkeborg, for at arbejderne kunne få deres eget universitet. Det blev i stedet den skole og det kursuscenter for tillidsvalgte, hvor arbejderkulturen som få steder i dag stadig lever.

Fordi arbejderne ikke selv har et universitet, kunne man forestille sig, at forskere og undervisere var forpligtet på arbejdslivets mange områder. Men sådan fungerer det ikke. Det borgerlige samfund forsøger at opretholde forestillingen om en enhedskultur, men som kulturarbejder kan man sammen med arbejdere erkende, at den borgerlige kultur er en delkultur. Uden den indsigt deltager man måske uafvidende i en kulturkamp. For så længe arbejdere og deres organisationer ikke går i offensiven og kræver, at deres liv og arbejde, kunst, kultur og hele historie hører med til samfundets historie, så længe kan man undgå at opdage misforholdet. I offentligheden bliver undertrykkelsen først tydelig, når der bliver gjort modstand.

I uddannelsessystemet fra top til bund indgår arbejderlitteraturen og dens historie kun undtagelsesvis. Som før nævnt er dens historie brudt. I forskningen gør tilsvarende brud sig gældende. Generation efter generation skal begynde forfra. Derimod er overleveringen – i hvert fald indtil vore dage – blevet videreført i arbejderes hverdagsliv gennem anonyme beretninger om fælles viden, talløse lidelser, oprør, kampe og håb og i faglige og politiske agitatorers taler, i skurvogne, til faglige og politiske møder og andre forsamlinger, ofte forbundet med arbejdersange.

Nu eroderes den mundtlige fortælletraditions betingelser voldsomt. De store arbejdspladser, hvor arbejdere samles under fælles tag, er forsvundet eller under hastig afvikling. Den fleksible arbejdstidsnorm forhindrer, at arbejdere dagligt mødes ansigt til ansigt. Og dertil kommer intensiveringen af arbejdet, de indskrænkede pauser, for ikke at tale om hjemmearbejdets udbredelse her under corona-årene og sikkert herefter. De kollektive sammenhænge, hvor de mundtlige former hører hjemme, svinder ind.

Fagforeninger og de politiske partier kunne være samlingssteder, hvor den mundtlige kultur kunne overleve og udfolde sig. Men det ville forudsætte, at man dér havde øje for dens betydning og ville satse på evnen til at lytte til noget, der som længevarende arbejde kræver tålmodighed og udholdenhed. Så kunne fagforeningerne også blive arbejderes kulturværksted, hvor de gennem fortælling, skrivning og læsning kunne skabe fællesskab og viden om egen identitet funderet i det fælles samfundsmæssige grundvilkår under kapitalismen: at være besiddelsesløse i forhold til produktionsmidlerne og have en historie om sejre og nederlag, der har fået mangfoldige udtryk, også i kunstneriske former, gennem langt over 100 år. Da de skrivende arbejdere og arbejderforfattere historisk hører sammen med fortællerne, ville de også kunne få et hjemsted i organisationen, ligesom de havde det tilbage i arbejderklassens historie og til og med har det visse steder endnu i dag. Så når de meddeler sig hen over den samfundsmæssige arbejdsdeling, behøver de ikke at føle, at de forlader deres klasse; tværtimod vil de kunne erfare, at de som skrivende indgår som en del af klassen og klassens historie.

Skal det lykkes, må fagforeningerne udvikle deres egne intellektuelle til at varetage det arbejde eller inddrage dem, de allerede har mellem sig. Eller der må et samarbejde til mellem fagbevægelsen og arbejderhistorikere, journalister, bibliotekarer og andre bogligt uddannede, der sammen kan danne en modoffentlighed, som forener fortællende og skrivende arbejdere med andre arbejderkunstnere under arbejderkulturens samlende perspektiv. Herom er der meget at lære i svensk arbejderkultur, der stadig formår at udvikle proletariske udtryksformer og bringe dem sammen i al deres forskellighed: Litte-

ratur side om side med billedkunst, skulpturer, dramatik, fotografisk arbejde og musik, alt som arbejderes selvvirksomhed med støtte fra fagligt og statsligt hold.⁵⁵

Kapitalismen er både en civilisatorisk samlende og en brutalt nedbrydende og socialt opløsende kraft. Den står over for proletarerne, der ikke har direkte adgang til produktionsmidlerne, men må sælge den arbejdskraft, der producerer varer, der er mere værd end den løn, de får. Imens opstår nye lag: prekariatet, working poor, subproletariske eksistenser. Og samtidig sættes nogle uden for arbejdslivet: de arbejdsløse, dem på bstanden, de nytilkomne arbejdere fra andre lande. Atter andre, ikke mindst kvinder, opfylder reproduktionsbetingelserne for arbejdskraften, dels ved ulønnet hjemmearbejde, dels ved lavtlønnet arbejde inden for social- og sundhedsvæsenet. Denne sammensathed i proletariatet kommer også til udtryk i arbejderlitteratur.

Hvad arbejderlitteratur er, kan ikke indfanges i en udelukkende verbal definition. I stedet må det, som jeg her har forsøgt, dreje sig om lidt efter lidt at indkredse sagen i al dens kalejdoskopiske sammensathed. Arbejderlitteratur er blot én af mange proletariske udtryksformer og kan lige så lidt forstås isoleret fra dem som fra helheden af arbejdernes livssammenhænge. Arbejderlitteratur kommer *af* det selvoplevede og overleverede. Den drejer sig væsentligst, men ikke kun om arbejde og arbejdsforhold. Den ytrer sig *for* arbejdere, men henvender sig ikke kun til *dem*, men også til klassens faktiske eller potentielle forbundne i det borgerlige samfund.

I 1970'erne skrev arbejdere om de ødelæggende virkninger af arbejdsmiljøerne efter anden verdenskrig og den accelererende industrialisering; om stressvirkningerne af tidstagningen og akkordarbejdet; om farlige stoffer i industrien og byggeriet, som ødelagde helbredet for mange; om virksomheders udflytning ikke mindst fra København og dermed ødelæggelse af kollektive fællesskaber og faglige traditioner og rettigheder opbygget gennem generationer på fabrikkerne; om bysaneringers ødelæggelse af fællesskaber i de gamle arbejderkvarterer og udflytning til forstæderne. I dag har nedslidningen andre årsager og former og de fællesskabsnedbrydende ændringer andre politiske og økonomiske begrundelser, men tendensen og virkningerne er den samme. Nu forsvinder de store arbejdspladser, hvor faglige traditioner for at stille krav og solidarisk holde sammen om fælles beslutninger havde udviklet sig gennem generationer. Og det var fra de fabrikker og arbejdspladser, der kunne udgå politiske demonstrationer og strejker. Når de steder for overlevering af faglige og politiske traditioner ikke længere findes, kan det tage sig ud, som om arbejderne kun er offer for forholdene. Så meget desto mere er der grund til, at arbejderklassen i ord og handling viser det modsatte.

Til fælles eftertanke: Litteraturen og dens forbundethed med de mundtlige

former og det helt almindelige liv har en uforlignelig formidler i Svetlana Aleksijevits. Hendes ord kan minde os om betydningen af dem, der fik fortalt og sorgen over alle dem, der ikke får fortalt eller skrevet deres historie:

“Den lille historie bliver almindeligvis forbigået, maskeret i udeladelsesprikker. Den store historie forholder sig storskydende og koldt til de små ting, det menneskelige. Folk selv lever blandt de små ting, hele vores liv består af små ting, men ingen regner dem for at have nogen værdi. Men jeg opsøgte, lyttede til og indfangede denne verden af små ting. Folk sagde: ‘Det er ikke noget, der skal trykkes, det er til dig, for at få dig til at holde af os. Uden kærlighed får du ikke skrevet noget’. [...] Den forbigåede historie er forjættende ved sin dybde, sin bundløshed [...] Litteraturen kan lære meget af samtalen.”⁵⁶

Kirsten Folke Harrits, cand.mag. og ph.d.
Forfatter og arbejdsfotograf,
tidl. Arbejdererindringer i Aarhus/Åstedet
kirstenharrits@gmail.com

Noter

1. En undtagelse er det litterære tidsskrift *Passage* 84, 2020.
2. Temanummeret af *Arbejderhistorie* 2, 2019 havde relation til Martin Andersen Nexø Fondens afholdelse af Martin Andersen Nexø-konference og prisuddeling på Arbejdermuseet i forbindelse med fejring 150 års jubilæet 22. juni 2019. På konferencen holdt bl.a. Nicklas Freisleben Lund og Dennis Gade Kofoed oplæg. Svensk Nexø-forskning var repræsenteret ved Per Olof Mattson, dansk ved Henrik Yde.
3. *Arbejderhistorie* 1, 2021, s. 70-71.
4. *Ibid.*, s. 78.
5. *Ibid.*, 87.
6. Om det livshistoriske og dermed også dokumentariske stof i romanformer, kortformer og i dokumentarisme, se: Kirsten Folke Harrits: *Arbejde: Liv og Historie. Fire danske arbejderindringer*, Dansk lærerforening/Skov 1982, s. 166-167.
7. Kirsten Folke Harrits: “Om Arbejdererindringer”, *Dugnad. Tidsskrift for etnologi* 4, 1977, s. 31-38.
8. Harrits 1982, op.cit. og Kirsten Folke Harrits: *Når vi rykker frem. Antologi af dansk arbejderlitteratur 1872-1983*, Gyldendal 1983. Den førstnævnte tilrettelagt til danskundervisning i gymnasiet, den anden til efg.
9. Martin Andersen Nexø: *Vejs Ende*, Gyldendal (1939) 1969, s. 133-134.
10. Kirsten Folke Harrits og Ditte Scharnberg: *Christians Danners Erindringsverden*, Forlaget Fremad 1984. Jf. Charles Haugbøll: *Børster*, Fremad 1965.
11. Gennem AOF's medlemsblade og årsberetninger er registreret alle udgivelser på AOF's Bogkreds 1931-1954. Oluf Bertolt: *Vers og værktøj. Et Par Hundrede Digte samlet og udgivet som en Læsebog for Arbejdere*, Fremad 1932; Oluf Bertolt og Hagnud Hansen (red.): *Vers og Værktøj*, Fremad 1951.

12. Harrits 1982, op.cit., s. 8-26 (uddrag af erindringerne) og s. 160-163 (gengivelse af artiklen i Socialdemokraten). Inspireret af Bertolts udgivelse udkom i 1932 *Raske Fjed. Ti arbejdende kvinders livserindringer* med forord af en anonym P.S. og desuden af H. J. Gammelgaard. Genudgivet på Forlaget GMT 1982 med forord af Kirsten Folke Harrits.
13. Wolfgang Emmerich: *Proletarische Lebensläufe. Autobiografische Dokumente zur Entstehung der zweiten Kultur in Deutschland. Band 1: Anfänge bis 1914, Rowohlt 1974, Band 2: 1914 bis 1945, Rowohlt 1975*. I denne antologi indgår uddrag af nogle af de erindringer, som Paul Göhre (1864-1928) udgav, og som Bertolt kulturpolitisk samstemt refererer og karakteriserer.
14. Emmerich 1974, op.cit., s. 11.
15. Dennis Gade Kofod: "Værkbruden", *Arbejderhistorie* 1, 2021, s. 113.
16. Henry Mogensen: *Et er sikkert – alt forandres*, Husets Forlag 1987, s.7.
17. Kirsten Folke Harrits: *Så mange beretninger. Så mange spørgsmål. Arbejderes livshistoriske fortællinger som læreproces*, Husets Forlag 2002, s. 29ff.
18. *Ibid.*, 229-452.
19. Emmerich 1974, op.cit., s. 13.
20. Harrits 2002, op.cit., s. 33-34.
21. *Ibid.*, s. 30.
22. Kirsten Folke Harrits: "Christian Christensens erindringer" i Carl Heinrich Petersen: *Chr. Christensen og den danske Syndikalisme*, bd. 1-2, Modtryk 1979, bd. 2, s. 584-585.
23. *Arbejderhistorie* 2, 2019, s. 44-70.
24. Nexø 1969, op.cit., s. 134-135.
25. Henrik Yde: "Erindringer i orkanens øje", *Arbejderhistorie* 2, 2019, s. 51.
26. Nexø 1969, op.cit., s. 55.
27. *Ibid.*, s. 137.
28. *Ibid.*, s. 139.
29. *Ibid.*, s. 133.
30. Børge Houmann: *Martin Andersen Nexø og hans samtid 1869-1919. Martin Andersen Nexø og hans samtid 1919-1933. Martin Andersen Nexø og hans samtid 1933-1954*, Gyldendal 1981, 1982 og 1988.
31. Chr. Christensen: *En rabarberdreng vokser op*, Hans Reitzel (1961) 1974, s. 137-138.
32. Lenin: *Werke*, Dietz 1955-1964. bd. 20, s. 8-9.
33. Svend Lindquist: *Grav hvor du står. Håndbog i at udforske et arbejde*, SOC 1982. Jf. en kritisk diskussion heraf i det svenske tidsskrift *Arbetarhistoria* 181-182, 2022: 1-2, "Gräv där du står! Vad kan vi lära os av grävrörelsen?", s. 92-110. Dette forbilledlige nummer af tidsskriftet har som tema: Tillsammans! Att lära av varandra och skapa ny kunskap.
34. Alle disse projekter inspireret af *Grav hvor du står* venter stadig på en samlende historisk fremstilling og analyse. En projektbeskrivelse ligger klar i arkivet *Arbejdererindringer i Aarhus 1982-2005* på Arbejdermuseet & Arbejderbevægelsens Bibliotek og Arkiv i København under "Uigennemførte projektforslag. 'En overset kulturarv'". Se: Harrits 2002, op.cit., s. 61.
35. Båndarkivet på 923 bånd med livshistoriske fortællinger fra mere end 300 fortællere, digitale, journaliserede versioner, journaliserede ordrette udskrifter på Det Kgl. Bibliotek, Statens Mediesamling, Statsbiblioteket i Aarhus. Udskriftssamlingen – såvel digital som på print – samt portrætter og projektarkivet opbevares sammen med udgivne bøger og en fotoudstilling på Arbejdermuseet & Arbejderbevægelsens Bibliotek og Arkiv i København. Arkivet omfatter også materialer givet til Kvindemuseet i Aarhus, nuværende KØN. Jf. Kirsten Folke Harrits og Ditte Scharnberg: *Fortælling og fortællere*

– om mundtlig overlevering, Husets Forlag 2007; Beskrivelse af arkivet og dets overdragelse; oversigt over alle former for projektformidlinger; om journaliseringsprincipperne med alle journalgrupperne; artikler om de forskellige større projekter og projektleddernes bibliografier indbefattet efterfølgende arbejder til 2007.

36. Ibid., s. 191-195.

37. Kirsten Folke Harrits og Ditte Scharnberg: "Arbejdererindringer i Aarhus" i *Historien om Husets Forlag*, Filo 2020, s. 59-67, 92.

38. Pjecen: *Indsamling af arbejdererindringer i Århus*, 1982.

39. Harrits og Scharnberg 2007, op.cit., s. 11.

40. Finn Gösta Nielsen: *Proletarunger*, kahrius.dk 2012.

41. Ejnar Rasmussen: *En murersvend tager form*, Forlaget SOC 1982.

42. Analyse af situationen i Harrtis 2002, op.cit., s. 77-78, 459.

43. Kirsten Folke Harrits og Ditte Scharnberg: "Møde med fortælleren", *Arbejderhistorie* 1, 1999, s. 23-32. Artikel og bearbejdning af oplæg på den 10. internationale konference om mundtlig historie i Rio de Janeiro, Brasilien 1998. Se henvisninger til engelsk, portugisisk og spansk optryk af samme i Harrits og Scharnberg 2007, op.cit., s. 196-197.

44. Kirsten Folke Harrits og Ditte Scharnberg: *Vi er selv historie. En rapport om ældre som fortællere*, Husets Forlag 1999. Jf. også Harrits og Scharnberg 2007, op.cit., s. 117-135.

45. Kirsten Folke Harrits og Ditte Scharnberg: *I Dokkens verden*, Husets Forlag 2003; Kirsten Folke Harrits og Ditte Scharnberg: "Forsvundne verdener" i Harrits og Scharnberg 2007, op.cit., s. 151-185; Kirsten Folke Harrits: *Dokken. En forsvunden verden*, Sohns Forlag 2008 (Den første af fire fotobøger).

46. Walter Benjamin: "Der Erzähler" (1936) i Walter Benjamin: *Fortælleren og andre essays*, Gyldendal 1996, s. 37-67.

47. Kirsten Folke Harrits og Ditte Scharnberg: "Møde med fortælleren" i Harrits og Scharnberg 2007, op.cit., s. 99-115; Harrits 2002, s. 101-127.

48. Benjamin 1996, s. 50.

49. Jf. Lars Ekdahl: *Från Arbetets Horizont. Perspektiv på historisk forskning om arbete och samhälle under kapitalismen*, Arkiv förlag 2021.

50. Kirsten Folke Harrits og Ditte Scharnberg: *Undervejs. 15 fortællinger om fællesskab*, Husets Forlag 1986.

51. "Den langsomme samtale mellem Jacques Rancière og chefredaktør Rune Lykkeberg", *Information* 10. marts 2022, s. 14.

52. Kirsten Folke Harrits og Ditte Scharnberg: "Kulturværksted. Et fremtidsperspektiv for erindringsarbejde" i Harrits og Scharnberg 2007, op.cit., s. 93-95.

53. Tove Pedersen: *Roserne blomstrer endnu*, Husets Forlag 1992; Magnus Johansson: *Fra en kverulants logbog*, Husets Forlag 1997; John Mølgaard: *Bind din vogn til en stjerne. Erindringer I og Den røde tråd. Erindringer II*, Husets Forlag 2000; Freddy Madsen: *Vilje til forandring. Mit liv som kommunist*, Husets Forlag 2002.

54. Kirsten Folke Harrits og Ditte Scharnberg: "Kulturværksted. Et fremtidsperspektiv for erindringsarbejde", *Arbejderhistorie* 41, 1993. Se også: Harrits og Scharnberg 2007, s. 91-95.

55. Jf. "Mötet med Kjersti Bosdotter", *Klass* 1, 2022, s. 20-23.

56. Svetlana Aleksijevits: "Vi var tavse om Gulag. Og nu er den så vendt tilbage – sammen med Stalin", *Informations* bogtillæg, 1. oktober 2021, S. 11ff.